

Аналіз образів-персонажів на засадах психології вчинку

Юрій Бондаренко,

доктор педагогічних наук,

професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

У статті сформульовано систему компетентностей та окреслено методичне забезпечення процесу вивчення образів-персонажів на основі психології вчинку. Автор пропонує можливі способи опрацювання поведінки літературного героя, виявлення його духовного потенціалу через осмислення учнями зображених дій.

Ключові слова: компетентності, образ-персонаж, учинок, поведінка, дія, класифікація вчинків.

Міметизм літературної творчості постійно провокує вчителя та учнів асоціювати художній простір із реаліями життя. Такий підхід поширюється і на образи персонажів, які, попри свій штучний характер, покликані наслідувати людські прояви. "Сприйняття літературних героїв як живих людей створює атмосферу міжособистісного спілкування, пізнання людини людиною, самопізнання" [6, 33].

Методика навчання літератури давно шукає баланс між наївно-реалістичним та художньо-естетичними підходами до осягнення учнями мистецтва слова. Означена проблема стосується й образної системи, оскільки літературний герой завжди перебуває на першому місці в шкільному аналізі твору. З одного боку, учні повинні емоційно "пережити" життєву історію персонажа як образне втілення людської долі, а з іншого — зрозуміти його словесну, суб'єктивно-авторську, ідейну та стильову природу, зв'язок з усією художньою концепцією тексту. "...Необхідно боротися проти "засилля" характеристик (персонажів — Ю.Б.), що призводить до руйнування у свідомості учнів цілісного ідейного й художнього змісту твору" [2, с. 207], — писав у свій час Г.Гуковський, який підкреслював, що наївно-реалістичне прочитання — важливий, але не єдиний етап у шкільному вивченні літератури, оскільки після нього учням треба пропонувати більш складні форми ідейно-художнього аналізу.

У випадку вивчення образів існує значна кількість часткових моментів, з яких складається їхня характеристика. Одним із основних особистісних виражень є вчинок — миттєвий або тривалий прояв-дія, зумовлений психологічними та зовнішніми відносно героя чинниками. Методичний інтерес до осмислення на уроці поведінки персонажа особливий. Учинок дійової особи — центральний об'єкт для наївно-реалістичного сприйняття художньої літератури, але водночас і необхідний елемент у загальній естетично спрямованій схемі аналізу. Це завжди "своєрідний ключ до героя" [4, с.119].

На зміст указанного феномена впливає внутрішня спрямованість персонажа та ситуативна необхідність, яка виникає під впливом створених у тексті обставин. Отже, організовуючи аналіз, учитель повинен виходити із того, що кожен поведінковий приклад має бути оцінений у двох аспектах — інтро- та екстравертивно-

му. Головний же дослідницький інтерес — з'ясувати, як із допомогою змодельованої поведінки персонажа письменник розкриває його внутрішній світ. Адже "вчинок породжується людською сутністю особи" [5, с.291], а тому дає можливість яскраво виявити духовність героя, його характер та тип. Набір психологічних стимулів включає в себе мотиви, цілі, ідеї, ідеали, які зумовлюють поведінку літературного героя. Досліджуючи психологічну природу вчинку, учитель та учні осмислюють риси персонажа, здійснюють їх інтерпретацію.

Діяльність на уроці, на наш погляд, має підпорядковуватися формуванню ряду компетентностей. Учні повинні навчитися:

— виявляти найбільш презентабельні вчинки персонажів, здійснювати їх класифікацію, досліджувати засоби зображення;

— давати оцінку внутрішнім рисам героїв на основі поведінкових проявів, встановлювати внутрішні стимули: мотиви, цілі, ідеали, — які проявилися в такий спосіб;

— окреслювати вплив зовнішніх чинників (обставин) на дії героїв, досліджувати поведінкову взаємодію персонажів між собою;

— виділяти ряди однотипних вчинків-проявів, виявляти наскрізну дію, якій підпорядкована основна кількість вчинків, а відтак — і вся лінія поведінки героя;

— встановлювати різнотипні вчинки, що засвідчують внутрішню еволюцію персонажа, пояснювати зміни, які відбулися з героєм, на основі його поведінкових проявів.

Перший дослідницький етап — це відбір у текстах тих учинків, які найбільш яскраво презентують постать героя. Школярів необхідно зорієнтувати, що **учинком варто вважати будь-яку неординарну, художньо виразну і значущу дію, а саме: участь у певній події, зроблений життєвий крок, вимовлену репліку, прийняте рішення тощо.**

Подібне завдання можна виконувати, озброївши учнів певними критеріями відбору та оцінювання. Під час вивчення персонажів учитель-практик Є. Ільїн радив використовувати завдання, що спрямовують учнів на знаходження вчинків, які не сумісні з образом справжньої людини, найбільше виявляють ниці думки та почуття або ж, навпаки, є свідченням високого

духовного рівня. Така робота має поглиблений ціннісний аспект, збільшує виховний фон уроку. Шукаючи необхідні факти, зіставляючи їх, вибираючи найбільш гідний чи ганебний, учні формують свій ідеал. Це відбувається в рамках їхнього індивідуального канону поведінки, що постійно прирощується знаннями про нові вчинки, які можна здійснити. Художня література тут — невичерпне джерело різноманітних прикладів.

Таке завдання можна практикувати в контексті різних підходів до вивчення образів-персонажів. Якщо воно стосується значного за обсягом матеріалу, то школярі повинні систематизувати відому їм інформацію, провести необхідні зіставлення, виробити критерії власної моральної оцінки героя. Діапазон критеріїв для відбору вчинків досить широкий і відзначається різноманітністю підходів: найбільш добрий, жорстокий, смішний, трагічний, романтичний, героїчний, патріотичний, милосердний і т.д.

"Аналізуючи образ-персонаж, учитель має допомогти школярам зрозуміти його поведінку, причини тих чи інших вчинків" [3, 27]. Треба враховувати, що герой проявляє себе за сприяння або всупереч обставинам, у яких знаходиться. Можна виділити два типи дійових осіб: одні персонажі розкриваються (формується) під впливом середовища, інші — в протистоянні з ним. Відповідного поділу зазнають і самі вчинки.

Перший тип можна означити як *вчинок-протистояння*, *вчинок-протидія* небажаним обставинам. Героя не влаштовують певні реалії, він намагається їх змінити. Його вчинки є вольовими кроками, зумовленими метою, ідеєю, ідеалом, які персонаж сповідує. Наприклад, у повісті Д.Ткача "Я — шестикласник" зображена ситуація, коли директор школи Євграф Євграфович, географ за освітою, робить своєрідний вчинок: він декламує напам'ять вірш І.Франка "Каменярі" хлопчику Левку, головному героєві повісті. Ця дія зумовлена педагогічною метою директора — здійснити виховний вплив на учня, який через свої лінощі сильно відстав у навчанні. Аналізуючи цей вчинок, а також усі інші, створені за принципом протистояння небажаним обставинам, необхідно вести розмову про те, у чому полягає конфлікт між героєм та зовнішніми реаліями, тобто що не влаштовує героя, як він намагається вплинути на ситуацію, вирішити певну проблему, які риси характеру проявляє при цьому, якого результату досягає, якими художніми засобами все це змальовано.

— Чому директор школи Євграф Євграфович прочитав вірш Івана Франка "Каменярі"? Що він таким чином хотів змінити?

— Чи вдалося йому вплинути на хлопчика? Як саме після цього змінився Левко?

— Дайте оцінку Євграфу Євграфовичу як людині і як педагогу?

У старших класах опрацювання вчинків-протидій складає чи не основний зміст роботи з цілим рядом персонажів. Тут часто змальовані обставини, коли герої вступають у конфлікт із масштабними суспільними явищами: звичаями, нормами, традиціями, консерватизмом загального мислення, а то й з усією державною машиною. Для прикладу варто назвати Євгена Рафаловича з повісті "Перехресні стежки" та Мойсея з однойменної поеми І.Франка, Олену Ляуфлер із повісті О.Кобилянської "Людина", Григорія Многогрішного з роману Івана Багряного "Тигролови" тощо. В окремих

випадках (повість-поема О.Турянського "По за межами болю", романи Івана Багряного "Огненне коло", "Тигролови") персонажі опиняються перед загрозою смерті і своїми вчинками протистоять їй.

Осмислення вчинків, які народжуються в зіткненні з глобальними проблемами, — це ключ до осмислення учнями всього ідейно-тематичного змісту літературного твору, авторської концепції дійсності, значною мірою вираженої з допомогою дій персонажів.

Другий тип поведінкового прояву героя можна назвати *вчинком-наслідком*. Він з'являється завдяки обставинам, які його зумовлюють, або навіть і під їх жорстким тиском. Персонаж робить певні дії, тому що зазнає відповідного зовнішнього впливу і піддається йому. У повісті "Я — шестикласник" головний герой Левко не виконує домашніх завдань: його захоплюють дитячі пригоди в хлоп'ячій компанії. Осмислення вчинку-наслідку потребує з'ясувати його причини, характер впливу обставин на героя, риси персонажа, що проявилися в цій ситуації, наслідки здійсненої дії.

— Чому Левко не виконує домашніх завдань? Що його найбільше захоплює в житті?

— Назвіть риси характеру хлопчика, які проявилися при цьому. Дайте їм оцінку. Яким чином вони змальовані?

— До чого довело Левка небажання вчитися? Чи правильно він учинив, віддавши перевагу розвагам над навчанням?

У літературних творах можна знайти багато вчинків, які водночас можна кваліфікувати і як наслідок впливу обставин, у які потрапляє персонаж, і як протистояння їм. Левко бачить, як хвиля змила в море собаку. Піддаючи себе смертельній небезпеці, він кидається у воду і рятує пса. Отже, вчинок є наслідком ситуації, але водночас і протистоянням їй. Проте останнє все ж домінує, адже Левко вступає у протидію із дикою силою природи, проявляє сміливість. Прагнення перебороти, а не плести за обставинами — основна риса персонажа, коли він здійснює вчинок-протистояння. Тому випускати із уваги зовнішні обставини під час аналізу не варто. Учні повинні детально описати те явище, з яким персонаж вступає в конфлікт. Адже тільки так можна чітко усвідомити зміст самого вчинку, зрозуміти, які риси характеру продемонструвала дійова особа, здійснюючи його. "Процес реального розвитку вчинку починається з розкриття і пояснення ситуації" [5, с.291].

Безперечно, класифікації учинків можуть бути різними. Психологія вчинку як окрема наукова сфера пропонує власні підходи до цієї проблеми. Її представники виділяють *вчинки самопізнання, самовизначення, самотворення, самоздійснення, самоствердження, істини, краси, добра, екзистенції* та ін.

Ідучи за цією схемою, треба розуміти, що є коло питань, на які вчителю та учням треба дати відповідь у контексті розгляду кожного із означених типів учинків. По-перше, необхідно визначитися, чому певна дія персонажа здобуває ту чи іншу класифікаційну назву. Школярі мають збагнути психологічне підґрунтя та зміст кожного із учинків і на цій основі здійснити визначення. Основною внутрішньою детермінантою є право вибору, яким наділені і реальні люди, і персонажі (останні, щоправда, умовно — з волі письменника, проте учень це або не усвідомлює зовсім, або усвідомлює частково, оскільки його читацька увага співвідносить героя з людиною). Кожен учинок персонажа — це реалізація

особистого вибору, який дає певні наслідки і за який треба нести відповідальність. Окрім того, він виявляє внутрішню сутність того, кому належить.

Провідним у системі вчинків із погляду його мотиваційного підґрунтя треба вважати **вчинок істини**, оскільки він пов'язаний із уявленнями про "правильне — неправильне", що у свою чергу виступає основою всієї поведінки людини.

Найперше вчинок істини здійснюють герої, які дошукуються певної правильної сутності — людської, суспільної, національної, релігійної тощо. "У чому істина, правда, досконалість, закон?" — ключове для них питання, на яке вони намагаються дати відповідь, а тому роблять певні кроки, пов'язані або з її виявленням, або зумовлені власним уявленням про неї. Цим персонажам притаманний філософський тип мислення, глибокі роздуми, болісні внутрішні шукання. Вони зосереджені на певній проблемі, явищі, даності буття, виступають їх дослідниками, осмислювачами, шукачами правди. Досить часто письменники перетворюють їх на рупори власних ідей, своїх уявлень про досконалість. Отже, вчинком істини не можна вважати будь-яку ситуативну дію. Він завжди зумовлений певним ідеалом героя, його розумінням того, як має бути.

Наприклад, герой повісті Г.Квітки-Основ'яненка "Маруся" Наум Дрот сповідує фаталістичну істину буття світу: над всім панує вища сила, фатум, від якого повністю залежить життя і смерть людини. У драматичній поемі І.Кочерги "Ярослав Мудрий" головний персонаж розкриває власні уявлення про те, яким має бути керівник держави: "людей учу я страхом і книжками". Жорстокість і мудрість — справжні риси володаря, необхідні йому, щоб створити могутню державу.

Із метою виявити орієнтацію героїв (і власну) на певні правила, письменники "програмують" для них ряд відповідних учинків. Так, знайомлячи з образом Наума Дрота, Г.Квітки-Основ'яненка змальовує його поведінку, зумовлену патріархальними нормами, які персонаж визнає для себе як істинні: слухняність, покірність старшим, правдивість, релігійність, тверезість, допомога бідним. Назвавши такий набір внутрішніх якостей, виражених у вчинках героя, письменник окреслює ідеал людини. Проте бувають випадки, коли уявлення про істинне самі по собі бувають хибними і навіть можуть штовхати до злочинів, як це видно в романі Панаса Мирного та І.Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?": Чіпка Варениченко, встановивши, що соціум навколо нього є вкрай несправедливим і з ним треба боротися, стає бандитом, хоча й керується часом благими намірами.

Щоб виявити психологічну природу вчинків, підпорядкованих критерію "істинне — неістинне", учні повинні замислитися над причинами дій літературних героїв. Пояснюючи, чому персонаж робить певні кроки, вони тим самим часто відкривають і його уявлення про істинне, те, як, на думку героя, має бути. У цьому контексті корисною стає бесіда про ідеали, істину. Школярі мають усвідомити зміст цих понять і з їх допомогою окреслити пріоритети героя. Вони визначають і дають оцінку тим учинкам, які зумовлені саме світоглядним "наповненням" персонажів, їх ідейним змістом.

Інші типи вчинків так чи інакше пов'язані з критерієм істинності, який сповідує конкретний персонаж. Істинними для людини чи героя можуть стати і краса, і добро, і творчість, і самопізнання.

Учинки краси простежуються в поведінці Лавріна із повісті І.Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", Лукаша з драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня", героя новели М.Коцюбинського "Intermezzo", Миколи Баглая з роману О.Гончара "Собор" та ін. Учинки добра притаманні бабі Чіпки Варениченко з роману Панаса Мирного та І.Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", матері з новели Миколи Хвильового "Я(Романтика)", родини Сірків з роману Івана Багряного "Тигролови". Творчість займає важливе місце в поведінці Сивоока з роману П.Загребельного "Диво", Марусі Чурай з однойменного роману у віршах Л.Костенко. Отже, дослідження вчинковості під заданими кутами зору (краси, добра, творчості чи ін.) завжди підпорядковується декільком ключовим питанням:

— Які вчинки героя найбільш виразно пов'язані з його усвідомленням краси, добра, творчості та ін.? Обґрунтуйте свій вибір. Дайте їм власну оцінку.

— Як герой сприймає та розуміє зміст названих понять? (тобто, у чому вони для нього полягають?(критерій істинності))

— Узагальніть психологічний портрет персонажа, користуючись здійсненим дослідженням.

Застосовуючи означену шкалу, вироблену в межах психології вчинку, учитель та учні розкривають зміст кожного із поведінкових проявів на конкретних прикладах дій героїв. Проте будь-який стандартизований набір класифікаційних підходів завжди буде обмеженим і недостатнім, коли мова йде про поведінку людини, а відтак — і літературного героя. Тому школярі повинні мати право пропонувати і власні класифікаційні визначення, адже в цьому закладені їхні судження, оцінна діяльність, розуміння мотиваційних основ діяльності героя. Даючи назву вчинку, учні тим самим усвідомлюють його мету, спрямованість, зміст. Якщо ж вони бачать цілий ряд поведінкових проявів, що підпадають під один класифікаційний знаменник, це допомагає їм збагнути наскрізну дію персонажа, його художнє надзавдання.

Окремим питанням у даному разі є вчинкова взаємо- або протидія героїв, які проявляють свою сутність у постійній поведінковій комунікації. Для аналізу обираються епізоди, в яких персонажі здійснюють своєрідний "обмін" учинками. Здебільшого це важливі для розуміння художнього матеріалу сцени. Їх не можна обійти увагою на уроці, оскільки вони наділені високим ступенем конфліктності, загострюють або дають змогу розв'язати ті проблеми, які ставить письменник, увиразнюють зображені характери. Учитель та учні визначають, хто з дійових осіб вступає у взаємодію, окреслюють особливості їхніх учинків, внутрішні якості, які проявилися в цей момент. У такий спосіб відбувається дослідження персонажів на основі їхніх зовнішньо виражених дій. Загальний алгоритм дослідження такий:

— встановлюється ключовий учинок епізоду, дається йому оцінка, розкриваються відповідні риси персонажа;

— визначаються вчинки-відповіді (наслідки), породжені головним учинком, або, навпаки, вчинки-причини (передумови), що його стимулювали, здійснюється оцінка героїв на їх основі;

— відбувається узагальнення поведінкових проявів усіх персонажів.

У загальній своїй схемі названий алгоритм може бути перенесеним на більші художні фрагменти (частини, розділи тощо) або й на твір у цілому. В останньому випадку доводиться визначати головний вчинок героя в принципі, тобто для всього тексту. Вибудовується окремий спосіб аналізу образу-персонажа. Робота починається з окреслення і характеристики того вчинку, який є визначальним для осмислення духовної сутності персонажа. У романі Панаса Мирного та Івана Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" вчитель та учні зазвичай називають убивство сім'ї козака Хоменка вчинком-фіналом усього життя Чіпки Варениченка. Для Сивоока з роману П.Загребельного "Диво" — будівництво Софії Київської. Якщо ключовий учинок є наслідком тривалої духовної еволюції, то після його осмислення відбувається аналіз усіх етапів, крізь які герой прийшов до свого головного поведінкового результату. Крім того, на уроці необхідно встановити вчинки, споріднені з головним за своїми змістом, метою, результатами, а також протилежні йому. У такий спосіб виявляється багатоскладність характерів та поведінки персонажів. Це особливо важливо в контексті вивчення такого великого епічного жанру, як роман.

Бувають випадки, коли головний учинок героя є не наслідком його внутрішнього розвитку у творі, а причиною подальшої особистої драми. Наприклад, для Сави Чалого з однойменної трагедії І.Карпенка-Карого (перехід на бік польської шляхти), для Мані з повісті І.Франка "Сойчине крило" (втеча від коханого і батька). Після оцінки такого вчинку вчитель і учні простежують усі його наслідки, а також наступні дії героя, зумовлені вчинком-першопричиною, на цій основі осмислюють психологічний феномен персонажа.

Сума вчинків складає наскрізну дію персонажа протягом усього твору, тобто його діяльність і водночас індивідуальну життєву історію. "У ланцюговій реакції вчинків відбувається духовне формування індивіда, розгортання та ствердження неповторної сутності його "Я", його особистості" [5, с. 293]. Щоб оцінити діяльність персонажа, учням необхідно:

— назвати вчинки, які його найбільш присутньо репрезентують, класифікувати їх за ключовими ознаками;

— здійснити індивідуальне дослідження кожного з них, виявити риси характеру персонажа, які проявилися в момент здійснення вчинку;

— серед визначених вчинків окреслити ряди споріднених або, навпаки, протилежних за своїм змістом;

— у цих межах провести зіставлення, з'ясувати те, що їх об'єднує/роз'єднує, робить схожими/несхожими;

— дати узагальнену оцінку герою на основі всіх наявних у тексті рядів вчинків, а в результаті — його психологічної сталості або ж розвитку.

Щоб реалізувати означений підхід, потрібно зосереджувати увагу школярів на зображених подіях. "У зв'язку з аналізом діяльності героя необхідно говорити про ті події, у яких він бере участь, про те, наскільки вони значимі і наскільки значима його участь у них..." [1, 139].

Так, під час аналізу образу Наталки Полтавки з п'єси І. Котляревського можна виділити такі ряди вчинків:

а) учинки любові і боротьби за неї: вірне чекання героїнею Петра, відстоювання свого кохання у розмові з матір'ю, а пізніше — під час діалогу з матір'ю та виборним Макогоненком, категорична відмова возному на першій зустрічі з ним (репліка "Знайся кінь з конем, а віл з волон"), виконання пісень "Видно шляхи полтавської...", "Ой мати, мати!", "Ой я дівчина Полтавка", бурхлива зустріч з Петром, болісне ставлення до поведінки коханого, який виявляє невпевненість;

б) учинки ввічливості: толерантна поведінка з усіма персонажами твору;

в) учинок самопожертви: надання згоди вийти заміж за возного на угоду матері;

г) учинки протесту: відмова від особистого щастя у фінальній сцені, декларація своєї схильності до самогубства як непогодження з несправедливістю ситуації (репліка "І моїй житні кінець недалеко...").

Як бачимо, поведінка Наталки Полтавки здебільшого скерована любов'ю до Петра, що можна підтвердити аналізом першого найбільш широкого ряду вчинків. Це і складає основу її діяльності протягом твору. Опрацювання інших дій доповнює роботу з образом, розширює уявлення школярів про характер Наталки.

Отже, головним предметом дослідження в процесі опрацювання персонажів художніх творів стають учинки, їх психологія та обставини, в яких вони здійснюються. Робота в заданому напрямку дозволяє сконцентрувати увагу учнів на найбільш яскравих проявах літературних героїв, виявити внутрішні якості дійових осіб. Вона покликана залучити в процес осмислення ті художні моменти, які, з одного боку, стимулюють емоційно-чуттєві і навіть наївно-реалістичні переживання школярів, а з іншого — дозволяють здійснити вивчення поведінки героя як необхідної складової в загальній естетично зорієнтованій системі його аналізу. Теоретичною опорою для реалізації такої діяльності може стати психологія вчинку — окремий напрямок дослідження зовнішніх і внутрішніх проявів як реальних людей, так і образів-персонажів.

Література

1. Буяльський Б.А. Курс на мастерство. Начала методики изучения литературы. — К.: Радянська школа, 1974. — 222 с.
2. Гуковский Г.А. Изучение литературного произведения в школе (Методические очерки о методике). — М-Л.: "Просвещение". — 266 с.
3. Кучеренко Є.М. Формування у п'ятикласників умінь аналізувати образ-персонаж // Дивослово. — 1985. — №11. — С.27—34.
4. Маранцман В.Г., Чирковская Т.В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. — М.: Просвещение, 1977. — 206 с.
5. Основы психологии: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. — 2-е вид., стереотип. — К.: Либідь, 1996. — 632 с.
6. Ситченко А.Л. Формування у п'ятикласників умінь аналізувати образ-персонаж. — 1986. — №9. — С.32—37.

В статье сформулирована система компетентностей и очерчено методическое обеспечение процесса изучения образов-персонажей на основе психологии поступка. Автор предлагает возможные способы изучения поведения литературного героя, выявления его духовного потенциала через осмысление учениками изображенных действий.

Ключевые слова: компетентности, образ-персонаж, поступок, поведение, действие, классификация поступков.